

НЕВЕНКА Д. КНЕЖЕВИЋ-ЛУКИЋ*
ДРАГАНА М. АНЂЕЛКОВИЋ
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК: 711.4:343.81
Прегледни рад
Примљен: 01.04.2012
Одобрен: 14.05.2012

ПРОЈЕКТОВАЊЕ ПРИТВОРСКИХ ЈЕДИНИЦА У ФУНКЦИЈИ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА ЛИЦА ЛИШЕНИХ СЛОБОДЕ

Сажетак: Промене у казненој политици у Републици Србији имале су за последицу пораст броја лица на издржавању казне и довеле су до проблема пренасељености затвора. Истовремено, смањени просторни капацитети постојећих затвора, старост објеката, лоши хигијенски услови и мале димензије ћелија доводе у питање основна људска права лица лишених слободе. Промене у физичкој структури притворских јединица могу вишеструко позитивно утицати на рехабилитацију лица. Побољшање просторних услова не може утицати на промене у структури личности, нити на мотиве за извршење преступа и кривичних дела, али се отклањањем просторних недостатака и променом у обликовању физичких структура притворских јединица могу смањити просторне могућности за ескалацију насиља, побуне у затворима, извршење самоубиства и утицати на промене у понашању лица лишених слободе. У раду се говори о променама које је неопходно спровести у уређењу простора притворских јединица у циљу заштите људских права лица на издржавању казне.

Кључне речи: људска права, притворске јединице, простор, пројектовање, лица лишена слободе

Увод

Свако осуђено или притворено лице мора бити смештено у затвор без обзира на просторне услове – капацитете и ресурсе којима распола-

* nevenka.kl@kpa.edu.rs

жу казнено-поправни заводи. Савремени начин схватања затворских система је супротан првобитном. Историјски гледано, циљ затвора није био само лишавање слободе већ и кажњавање – физичко и психичко. Боравак у лошим условима¹, без довољно дневне светлости, ваздуха, хране, воде, као и изолација затвореника били су уобичајена слика тадашњих казнених установа.

Промене у казненој политици морају пратити и промене у пројектовању објеката казнено-поправних завода. Амбијентални услови за боравак лица лишених слободе имају значајну улогу у поступку њихове ресоцијализације и рехабилитације. Током последњих неколико деценија све већа пажња се поклања просторним карактеристикама казнено-поправних завода. Промене у уређењу простора не могу утицати на промене у структури личности, али могу утицати на лични доживљај простора и бихевиоралне карактеристике личности.

Када се говори о реформи затворских система, врло често се не прави разлика између два различита концепта: хуманитарне реформе и идеала рехабилитације лица лишених слободе. Хуманитарна реформа подразумева минимум цивилизованих животних услова, уз максималну физичку безбедност лица лишених слободе у затворима. Идеална рехабилитација односи се на примену одређене врсте програма и третмана лица лишених слободе у циљу њихове успешне реинтеграције у друштву. Побољшање просторних услова у казнено-поправним заводима може значајно утицати на хуманитарну реформу, али не и на рехабилитацију лица² која је много комплекснија.³

Осврт на прошлост намеће закључак да су лоши просторни услови (стари, запуштени објекти, ружан архитектонски дизајн, мали просторни капацитети, лоша функционална решења, оронула инфраструктура, недовољан број особља обученог за рад са затвореницима, недостатак зелених површина) онемогућавали хуманитарну реформу затворских система. Ако је циљ законског затварања васпитно поправно дејство, ускраћивањем основних људских права доводе се у питање рехабилитација

¹ У подруму зграде Окружног затвора у Панчеву (саграђен је у првој четвртини 19. века за време владавине Марије Терезије као „краљевски судски затвор”) сачувано је неколико просторија које су укупане испод нивоа сутерена, тзв. следе собе – самце без дневне и вештачке светлости, димензија 1,5 x 2 x 1,8 метара.

² Под појмом рехабилитације сматра се промена личног система вредности и промена личног става и односа лица лишених слободе према конвенционалним друштвеним нормама, али и образовање, обучавање и стручно оспособљавање лица у одређеним вештинама и занимањима.

³ Atlas, R., Changes in prison facilities as a function of correctional philosophy, *History of Prisons*, Roger Dunham, 1991, ch. 3.

литација лица и њихова реинтеграција у друштву. Промене у просторној структури казнено-поправних завода могу значајно утицати, али не и нужно спровести рехабилитацију лица лишених слободе. Уређењем просторног амбијента у притвору, путем стварања одговарајућих просторних садржаја за бављење разним врстама делатности и активности утиче се на промене у понашању лица и омогућава се да време проведено у затворима протекне сврсисходно, лакше и брже. Самим тим, смањује се број насилних радњи, покушаја самоубистава и убистава, побољшава се психофизичко здравствено стање лица лишених слободе.

Аутори се баве темом пројектовања нових и уређења постојећих објеката казнено-поправних завода, да би се, уз максимално поштовање људских права лица лишених слободе, омогућила њихова рехабилитација и реинтеграција у друштву након издржавања казне, уз посебан осврт на стање у затворима у Републици Србији.

Архитектура затвора

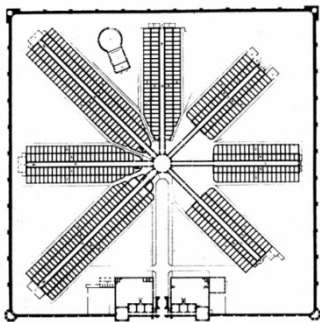
Увођењем казне лишења слободе наметнута је и потреба да се образују посебне установе у којима ће се казна издржавати. Сваки објекат носи печат времена и друштва из кога потиче, што се посебно односи на затворе. Историјски гледано, у пројектовању објеката казнено-поправних завода разликују се три фазе. Прва се односи на обернски и пенсилванијски систем, а друга и трећа фаза на тзв. подуларни систем, и присутни су у последњих двадесетак година.⁴

Пенсилванијски (филаделфијски) ћелијски систем настао је 1790. године у Америци, под утицајем религијске секте квекера. Осуђеници су потпуно изоловани у својим ћелијама и једини контакт остварују са духовницима, ради покајања и духовног преображаја. Типичан пример пенсилванијског система затвора је *Cherry Hill*, саграђен 1829. године у Филаделфији у Пенсилванији.⁵ Свака ћелија (висине 4,9 м, ширине 2,3 м

⁴ Исто.

⁵ Архитект Џон Хавиланд (*John Haviland*) пројектовао је објекат по узору на енглеске и ирске затворске системе, примењујући принцип „надзор, практичност, економичност и вентилација”. Овај комплекс се састоји из више објеката – крила која су се радијално пружала из центра полукруга или пуног круга у чијем центру се налази торањ. Крила су формирана од великог броја ћелија распоређених обострано дуж коридора, дугачких ходника који су се радијално пружали из октагоналног централног простора у коме је била смештена и административна зграда. Ослањале су се на спољашњи зид на коме је био мали прозорски отвор са погледом на небо. Смисао је чисто религијски – светлост која се пробија кроз затворски прозор представљала је „божје око”.

и дужине 3,7 м) имала је тоалет са засебном инфраструктуром, точеће место и грејање путем топле воде. Пенсилванијски систем био је врло примењиван – више од 300 затвора широм света изграђено је према њему, нарочито у Европи (слика 1а).

Слика 1а: Пенсилванијски систем⁶

Слика 1б: Ћелија обернског система

Обернски систем познат је као „систем ћутања”. Он представља модификацију пенсилванијског система. За разлику од пенсилванијског система, где су затвореници у константној изолацији, у обернском систему они дан проводе у раду у групи уз забрану међусобне комуникације. Ноћу су у својим ћелијама. (слика 1б). Прво и основно правило је тишина, а друго рад. Ћелије су оријентисане ка унутрашњости, „леђима” ослоњене једна на другу и малих димензија јер се у њима борава само ноћу. Иновације тог система су удружено кретање у колони по један, са десном руком на рамену осуђеника испред и лицем окренутим према стражарима. Пругаста одела су препознатљива за ту врсту затвора, као и распоред седења за време оброка – све ради поштовања тишине.

Основни принцип уређења простора је подуларни⁷ систем просторних јединица – ћелија и даљински надзор затвореника из централне контролне просторије, централизовано пружање услуга затвореницима у заједничкој просторији, фронтови и преграде од металних решетки замењени су сигурносним стаклима, што је значајно утицало на видљивост и побољшало визуелну контролу затвореника. Савремена технологија је путем видео-надзора омогућила особљу да безбедније надзире и контролише затворенике. Намештај, завршна обрада просторних елемен-

⁶ Engraving, from Demetz and Bloet, 1837, www.easternstate.org, 9. 5. 2012.

⁷ Енгл. *pod* – махуна, *podular* – подуларни. Ћелије су груписане у мањим просторним целинама као зрна у махунама.

ната и опрема пројектовани су с циљем максималне сигурности, односно отпорности према вандалском понашању. Основна претпоставка друге фазе је да ће затвореници испољити насилно понашање самим тим што су лишени слободе. Стога су препреке постављене између радника обезбеђења и затвореника и међусобни контакти сведени на минимум – сва негативна понашања контролишу се помоћу савремених техничких и технолошких система – даљинског надзора. Издавањем дневних активности затвореника из уобичајеног животног модула лица лишених слободе, као што су обедовање, спорт, рекреација, примање посета, контакт са осталим лицима ван казнено-поправних завода, одвија се у посебним просторним целинама у којима се константно врше надзор и визуелна контрола њиховог кретања и понашања. Тако је остварена максимална заштита радника обезбеђења, чије су основне улоге осматрање и позивање помоћи у случају потребе. Просторну структуру подуларног система казнено-поправних завода чине мање просторне целине (махуне) капацитета од 12–24 лица у којима су груписане основне просторне јединице – ћелије (зрна) око заједничке просторије и централне собе из које радници обезбеђења врше константно надгледање свих активности затвореника путем видео-надзора.

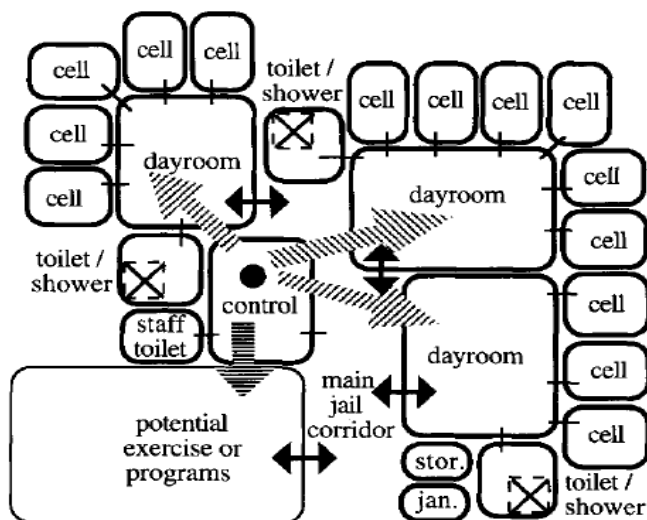
Модерна архитектура затвора. Основни циљеви савремене затворске архитектуре су: омогућити услове за извршење судских пресуда, створити услове за убрзан повратак осуђеника у друштвену заједницу, унапредити ниво и квалитет боравка лица на издржавању казне, омогућити да се са свим осуђеним лицима поступа на законит начин у складу са загарантованим, основним људским правима.

У пројектовању затворске архитектуре врло се често праве грешке због недовољног или погрешног сагледавања потреба лица на издржавању казне. Као последица настају објекти у којима се не могу спровести корективне мере на планирани, жељени начин, или се, чак, делује контрапродуктивно на рехабилитацију осуђених лица.

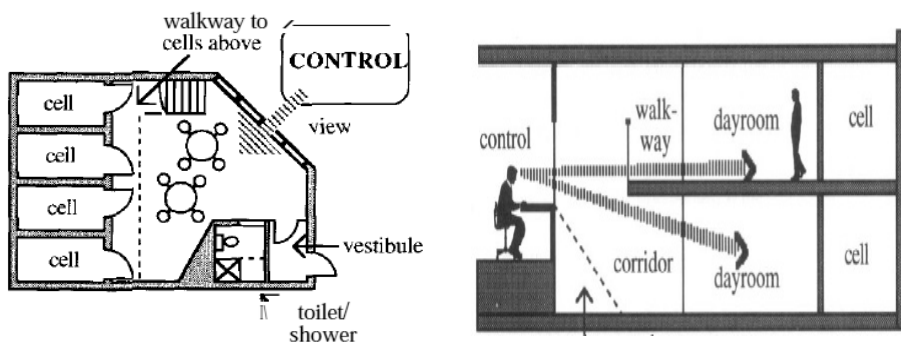
Модерна архитектура затвора мора да одговори захтевима савременог друштва у смислу спровођења казнено-поправне политике уз максимално поштовање људских права лица лишених слободе. Уобичајена филозофија „старатељства” над затвореницима је еволуирала кроз стварање програма за рехабилитацију и реинтеграцију осуђеника. Савремена архитектура затворских објеката треба да удовољи потребама корисника простора и захтевима савременог друштва да „казни и поправи” извршиоце кривичних дела тако да се након издржавања казне успешно реинтегришу у друштвеној заједници. Савремени затвор не може се свести само на даљински надзор и физичку контролу затворе-

ника, већ треба да створи равнотежу између контроле и пружања могућности за успешну интеракцију кроз стварање услова који су најприближнији условима у свакодневном животу. Простор у коме бораве лица на издржавању казне треба да буде реплика простора у свакодневним, нормалним животним условима.

Будући да су затворски објекти прављени да буду трајни, а истовремено у складу са казнено-поправном филозофијом која се стално мења, врло је тешко урадити адаптацију и реконструкцију постојећих објеката тако да се задовоље све потребе затвореника и поштују њихова људска права. Четврта генерација затворске архитектуре треба да буде значајан корак напред. Стога се предлажу извесне смернице за пројектовање и изградњу оваквих објеката. Подуларни систем треба да претрпи извесне модификације ради побољшања услова за смештај затвореника. Изградња великих затворских система показала се неадекватном из више разлога, а нарочито због отежаних услова за надзор затвореника. Стога се предлаже изградња мањих просторних целина (*pods*) капацитета 64–100 лица. Будући да је циљ створити просторне услове који су најприближнији савременим условима становања, измештају се тоалети и судопере из ћелија и групишу у заједничкој просторији. Природно светло и вентилација су један од најважнијих услова за добро опште здравствено стање. Потреба за природним светлом и вентилацијом утицала је на архитектуру затвора у прошлости – отвори су били минималних димензија, високог парапета и застакљени сигурносним стаклима. У четвртој генерацији објеката ћелије су осветљене посредно, преко унутрашњих прозора. Спољашње осветљење је централно постављено у средишту заједничког дневног боравка. Опрема, инфраструктура и обрада просторних елемената могу бити на нивоу комерцијалног разреда. Између ћелија зидови не морају бити од армираног бетона. Административни послови могу бити и изван периметра како би се омогућио олакшан приступ јавним функцијама. Будући објекти треба да имају просторе за богатије, разноврсније садржаје – обуку за различита занимања, образовање, стручно оспособљавање и усавршавање, компјутеризацију података, унутрашњу видео-мрежу за размену података и комуникацију лица, што је врло извесно (слике 2 и 3).

Слика 2: Функционална шема подуларног система⁸

Слика 3: Просторна целина – род⁹

Наведене промене у пројектовању могуће су због примене савремених електронских система као што су: систем интерне телевизије, разноврсни алармни системи, системи за детекцију покрета, за заштиту периметра, идентификацију присутности лица и сл. Њиховом применом могу се избећи тешке физичке препреке (металне решетке и сл.), које су често синоним за затворске објекте. Ласерска поља могу успешно заменити уобичајену заштиту периметра, транспарентни панели од висококвалитетне пластике или сигурносног стакла могу заменити челичне ре-

⁸ *Jail Design Guide*, National Institute of Corrections, US Department of Justice, 1998, pp.4–82.

⁹ Исто, стр. 3–31.

шетке. За приступ појединим деловима објеката могу се користити биометријски системи идентификације лица на основу дужице ока или отиска прста, а идентификација и локација лица путем електронских уређаја постављених на чланак или зглоб омогућиће и боравак у кућном притвору. Циљ примене свих наведених мера је да се на софистициран начин повећа безбедност затворских објеката уз максимално пружање услова за живот у простору који представља реплику простора у свакодневном животу.¹⁰

У складу са наведеним, све је чешће у примени и „кућа за затворенике”, која је замишљена као посебна зграда у урбаном делу града у коју се смештају осуђеници за које се процени да могу да одоле изазовима. То је уједно и начин припреме за реинтеграцију по изласку из затвора. У пракси је већ познат модел програма „кућа на пола пута” (*half-way houses*) – осуђеници су смештени у одређене објекте и имају запослење у локалним фабрикама, а живот воде о свом трошку, уз одређени вид контроле коју има матични завод.¹¹

Архитектура затвора у Србији

Затворску архитектуру у Србији карактерише разноврсност типова и модела објеката изграђених у различитим временима¹² и за различите потребе. Већи број затвора је наменски грађен, али их карактеришу различити типови објеката (павиљонски, касарнски, хелијски и сл.).¹³ По правилу, заводи већих капацитета (у Нишу, Пожаревцу – Забели и Сремској Митровици)¹⁴ изграђени су наменски, ван насељених

¹⁰ Atlas, R., Changes in prison facilities as a function of correctional philosophy, *History of Prisons*, Roger Dunham, (1991), ch. 3.

¹¹ Стевановић, М. З., Ниво остварених међународних стандарда у затворским системима Италије и Србије, *Бранич*, бр. 2, (2006), стр. 38–66.

¹² Окружни затвор у Чачку изграђен је 1875. и Окружни затвор у Суботици изграђен је 1880. године.

¹³ Зграда Окружног затвора у Суботици је наменски грађена, и мешовитог је архитектонског стила. Затворени део за извршење мере притвора и реализацију затвореног третмана за осуђена лица саграђен је тако да су просторије за смештај лица лишених слободе наслоњене на спољни зид затвора којима се приступа преко галерије на два нивоа, што је карактеристика пенсилванијског стила градње, али су просторије конципиране за групни смештај. Поред тих просторија, постоје просторије за индивидуални смештај, просторија за издвајање суицидних осуђеника, просторије за колективне активности осуђеника и сл.

¹⁴ Казнено-поправни завод у Пожаревцу – Забела изграђен је по угледу на пенсилванијску концепцију хелијског система са величином хелија 2 x 4 метра и галеријама на два

места, са својом инфраструктуром и заводи су затвореног типа са спољашњим зидовима и караулама. Казнено-поправни завод за малолетнике у Ваљеву, окружни затвори у Новом Саду, Зајечару, Лесковцу, као и заводи у Сомбору, Ћуприји, Београду-Падинској Скели, Шапцу, изграђени су новијег датума и по својим архитектонским решењима задовољавају савремене стандарде у изградњи затвора.¹⁵ Остали заводи су грађени наменски или адаптирани за потребе затвора, али су објекти вишедеценијски и не испуњавају савремене архитектонске захтеве. Још једна карактеристика затворске архитектуре огледа се у томе што је већина затворских објеката преуређивана од ситуације до ситуације и без генералних стандарда и услова на нивоу система. Због различитих стилова и модела поједине објекте је тешко класификовати у неку од категорија или неки од архитектонских типова.¹⁶ Будући да се многи затвори налазе у центру града, отежана је и могућност њиховог проширења.¹⁷

нивоа преко којих се приступа просторијама. У архитектонском смислу, и у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици, уочљив је утицај пенсилванијског стила – спољне ћелије, наслањају се на спољашњи зид објекта, тако да у просторије допире природна светлост и ваздух.

¹⁵ У фебруару 2012. године је отворен Казнено-поправни завод „Београд” у Падинској скели у којем ће бити смештено око 500 осуђеника, а у плану је и отварање окружних затвора у Панчеву и Крагујевцу, и изградња затвора у Медвеђи, као једног од најважнијих стратешких државних објеката. КПЗ „Београд” је установа строго затвореног типа и најмодернији је затвор у Србији. Намењен је осуђеницима на казну затвора у трајању од 10 до 40 година, али и онима који издржавају казну у другим установама, а показују деструктивно и неприлагођено понашање. Радови на изградњи овог затвора започети су средином 2009. године, финансирани су из средстава Републике Србије. Изградња је коштала око 10 милиона евра, грађен је по узору на италијанске затворе и аутентичан је пројекат. Објекат је шестоугаоног облика површине 12.500 м², има 360 прозора, од којих је 324 са решеткама чије су шипке укупно дугачке два километра, а окружен је са два реда јилет жице висине 4,5 метара. Има 230 ћелија, свака је опремљена креветом на спрат, купатилом, столом са две столице. Две ћелије уређене су за особе са посебним потребама. По степену обезбеђења је најбезбеднији затвор у Србији, опремљен специјалним техничким системом заштите. Цео комплекс ограђен је периметарским системом заштите, а сам објекат ИЦ сензорима и са 300 камера за видео-надзор. Затвор има молитвени дом за православну, католичку и исламску веру.

¹⁶ Стевановић, М. З., Ниво остварених међународних стандарда у затворским системима Италије и Србије, *Бранич*, бр. 2, (2006), стр. 57.

¹⁷ У Панчеву се из централне градске улице улази у затвор, окружни затвор у Београду је усред резиденцијалне зоне, у Бачванској улици, а у Краљеву је у строгом центру града.

Утицај казнено-поправне политике на пројектовање и уређење простора у казнено-поправним заводима

Суштина казнене политике и спровођења корективних мера у казнено-поправним заводима јесте да кроз сложен систематски приступ, уз велике напоре и добру организацију, казни починиоце кривичних дела, заштити друштво од њих, утиче на промену њиховог понашања и начина живота и обештети жртве. Различити приступи у примени казнено-поправних мера утичу на дизајн простора у објектима казнено-поправних завода. Постоје два приступа: класичан и позитивистички приступ. Према класичном приступу, претпоставка је да су људи рационални и логични и да својом слободном вољом одлучују да ли ће поштовати закон, или кршити законске одредбе. У складу са тим, поједини криминолози, попут Бекарије (Becaria), заговорници су извесног, адекватног кажњавања примереног почињеном кривичном делу, без обзира на намере починиоца, његов узраст, пол или ментално стање. Заговорник неокласицистичког приступа, Фокс (Fox), сматра да деца и ментално оболеле особе не могу бити третиране на исти начин као остали починиоци, већ је потребно узети у обзир околности и судско вештачење о степену одговорности починиоца дела.¹⁸ Претпоставка да човек тежи хедонистичком начину живота, да жели да доживи задовољство и избегне бол, утицала је на доношење законског акта¹⁹ на основу кога се формирају казнено-поправни заводи. То су безбедни, сигурни објекти са испуњеним свим неопходним санитарним условима, у којима треба створити атмосферу за рехабилитацију затвореника. У складу са класичним приступом формиран су тзв. пенсилванијски и обернски систем.²⁰

¹⁸ Atlas, R., Changes in prison facilities as a function of correctional philosophy, *History of Prisons*, Roger Dunham, 1991, ch. 3.

¹⁹ Џон Хауард (John Howard) и Вилијам Блекстон (William Blackstone) донели су 1779. године *Penitentiary Act*, на основу ког су установљени казнено-поправни заводи.

²⁰ Разлике између обернског и пенсилванијског система у архитектури затвора, испољавају се у просторној диспозицији просторија за смештај лица лишених слободе. У пенсилванијском систему, спољне ћелије су пројектоване дуж спољних зидова затвора. У обернском систему пројектоване су унутрашње ћелије, односно просторије за смештај лица које се сучељавају леђима, а воде у ходник који је дуж спољних зидова затвора. У таквом стилу изграђен је Окружни затвор у Београду. Таквим пројектом објекта онемогућава се да у просторије допре дневна светлост и свеж ваздух, тако да су унутрашње просторије слабо осветљене и загушљиве. Просторије немају директан извор топлоте. Топао ваздух доспева у просторије кроз мале отворе из грејних тела која су смештена у ходнику. Разлози безбедности су однели превагу над стандардима о условима смештаја. Приликом евентуалног покушаја бекства лице лишено слободе не може се ни у случају

Полазне основе пројектовања објеката треће генерације такође су засноване на класичном приступу, али на другачији начин. И даље се полази од чињенице да је човек рационално биће које својом слободном вољом одлучује да ли ће се понашати према правилима која важе у казнено-поправним заводима, за шта ће бити награђени, или ће их прекршити и бити кажњени ускраћивањем привилегија. Води се рачуна и о класификацији лица лишених слободе, у зависности од пола, старости, менталног здравља и дужине изречене казне.

Позитивистички приступ Ломброза (Lombroso) заснован је на чињеници да је криминал узрокован различитим биолошким и наследним факторима и да је питање слободне воље починиоца пренаглашено. Главни акценат позитивистичког приступа у казнено-поправној филозофији је на рехабилитацији починиоца као друштвене јединке. Детерминиста Енрико Ферри (Enrico Ferri) сматра да је понашање јединке условљено и утицајем фактора спољашње средине. Такође, истиче потребу за индивидуалног кажњавања – законом предвиђену казну изрећи индивидуи у циљу њене рехабилитације и реинтеграције у друштво. То је са становишта класицистичког приступа неетички, јер се нарушава принцип једнакости у кажњавању – иста казна за исто кривично дело за сваког.²¹

Позитивистички приступ је утицао на пројектовање све три генерације објеката казнено-поправних завода. У првој генерацији примењен је рад као корективна мера (покајање) за извршена кривична дела. У пенсилванијском систему је организован рад по ћелијама, а у обернском систему заједнички рад који се одвијао у тишини. У пенсилванијском систему примењен је индивидуалистички приступ, где се значајна пажња посвећивала појединцу и његовој рехабилитацији, док је у обернском систему фокус био усмерен на добробит групе. Објекти прве генерације пројектовани су на претпоставци позитивистичког приступа да затвореници нису одговорни за своје поступке. Такав приступ рефлектује се кроз примену великих зидова, високих ограда, са примарним акцентом на обезбеђењу.

У другој генерацији казнено-поправних објеката изражен је детерминистички приступ кроз примену подуларног система и даљинског видео-надзора. Мање просторне целине су састављене из неколико ће-

прокопавања зида наћи ван затвора, већ доспети у суседну ћелију, ходник затвора или, у најбољем случају, шеталиште затвора омеђено зградама. Преузето са сајта Министарства правде РС: <http://www.mpravde.gov.rs/>, 6. 5. 2012.

²¹ Atlas, R., Changes in prison facilities as a function of correctional philosophy, *History of Prisons*, Roger Dunham, (1991) ch. 3.

лија и класификоване према полу, узрасту, склоности насиљу, тежини кривичног дела, дужини издржавања казне. Пошто се затвореници третирају као ирационалне, опасне особе, радници обезбеђења нису у непосредном контакту са њима, већ су издвојени разним врстама баријера и контролишу затворенике преко даљинског надзора.

У трећој генерацији казнено-поправних објеката спроводи се истовремено и главни циљ позитивистичког и класичног приступа, а то је рехабилитација осуђеника као појединца, што подразумева смањење или спречавање криминогеног понашања и појаве нових кривичних дела уз поштовање слободне воље, рационалног избора сваког појединца на издржавању казне. Функционална шема објеката омогућава класификацију лица и примену различитих врста програма рехабилитације у којима затвореници учествују у складу са својим могућностима. Тако се сваком појединцу пружа прилика да у случају успешног спровођења програма рехабилитације пролази различите нивое становања. Прелази се постепено из дела објекта са повећаним у део објекта са мањим степеном обезбеђења и богатијим садржајима. У случају испољавања негативних облика понашања, ускраћују се извесне привилегије и спроводи изолација лица као казнена мера.

Утицај казнено-поправне политике на затворски систем у Републици Србији

Казнено-поправна политика у Републици Србији заснована је на механизму лишавања слободе, преображају појединца и реинтеграцији у друштво. У складу са тим, у Републици Србији се тежи успостављању савременог затворског система чије су основне карактеристике: „усвојен концепт реинтеграције осуђеника у друштвеној заједници, извршена категоризација затворских институција по савременим научним схватањима, потпуна класификација осуђеника према личним својствима, коришћење разноврсних програма поступања са осуђеницима прилагођених њиховим личним својствима и потребама и обучено особље које ће остварити реинтегративне процесе.”²² Усвајањем Закона о извршењу кривичних санкција²³ учињен је значајан корак напред у стварању савременог затворског система у Републици Србији и спровођењу казнено-поправне политике. Према члану 12, Управа за извршење кри-

²² Стевановић, М. З., Ниво остварених међународних стандарда у затворским системима Италије и Србије, *Бранич*, бр. 2, (2006), стр. 38–66.

²³ *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 72/09 и 31/11.

вичних санкција, као орган управе у саставу Министарства правде Републике Србије, организује, спроводи и надзире извршење казне затвора, малолетничког затвора, казне рада у јавном интересу, условне осуде са заштитним надзором, мера безбедности обавезног психијатријског лечења и чувања у здравственој установи, обавезног лечења наркомана и обавезног лечења алкохоличара, као и васпитне мере упућивања у васпитно-поправни дом. Казнено-поправне установе треба да омогуће лицима на издржавању казне да задовоље све основне људске потребе, уз максимално поштовање законом загарантованих људских права, да им омогуће услове за развој и лично усавршавање у складу са сопственим могућностима, да у покушају да задовоље правду, истовремено штите право сваког оптуженог на правично суђење. У Србији постоји 35 установа за извршење заводских санкција. Међу њима је десет казнено-поправних завода, од којих су највећи Забела у Пожаревцу и заводи у Сремској Митровици и Нишу. Казнено-поправни завод за малолетнике налази се недалеко од Ваљева, а завод за жене смештен је у Пожаревцу. Поред тога, постоји укупно 21 окружни затвор у градовима широм Србије. Такође, у Београду се налази Специјална затворска болница затвореног типа, а у Крушевцу васпитно-поправни дом за малолетнике полуотвореног типа.

Како ће држава да поступа са осуђеницима и другим лицима лишеним слободе зависи од њене спремности да поштује основна људска права, али и од способности да решава бројне општедруштвене проблеме.²⁴ Права притвореника и затвореника су заштићена бројним међународним инструментима за људска права.²⁵ Међутим, будући да су одредбе садржане у међународним инструментима најчешће уопштене, Уједињене нације и Савет Европе припремили су стандарде о посту-

²⁴ Анђелковић, Д., Заштита људских права осуђеника и других лица лишених слободе с посебним освртом на пресуде Европског суда за људска права, *Сузбијање криминала у оквиру међународне полицијске сарадње* – зборник радова, Београд, 2011, стр. 447–457.

²⁵ Видети члан 10 Међународног пакта о грађанским и политичким правима (*Службени лист СФРЈ*, бр. 7/71) Међународни инструменти људских права апсолутно забрањују мучење и друге начине злостављања. У члану 5 Универзалне декларације о људским правима предвиђено је да нико не сме бити подвргнут мучењу или свирепом, нечовечном или понижавајућем поступању или кажњавању. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода (члан 3) и МПГП (члан 7) понављају ову обавезу. Под покровитељством УН и Савета Европе створени су конкретни инструменти за спречавање мучења и понижавајућег поступања и кажњавања, тј. Конвенција Уједињених нација против мучења и другог свирепог, нечовечног или понижавајућег поступања или кажњавања (*Службени лист СФРЈ*, бр. 9/91) и Европска конвенција о спречавању мучења и нечовечног или понижавајућег поступања или кажњавања (*Службени лист СЦГ*, бр. 9/03).

пању са затвореницима: Стандардна минимална правила о поступању са затвореницима, с циљем да се „утврди оно што је општеприхваћено као добар принцип и пракса у поступању са затвореницима и управљању институцијама и Европска затворска правила, која је Комитет министара Савета Европе усвојио 12. фебруара 1987. године.”²⁶

Затвори имају законску обавезу да приме свако осуђено или притворено лице, без обзира на капацитете и ресурсе којима располажу. Величина ћелија и број затвореника су озбиљни проблеми, јер пренасељени казнено-поправни заводи могу са физичког аспекта да буду нехумани или понижавајући.²⁷ Свакако да се забрана мучења, нечовечног или понижавајућег поступања не односи само на психичко и физичко злостављање притвореника и затвореника, већ и на материјалне услове у казнено-поправним установама и притворским јединицама.²⁸ Дужа изложеност лошим материјалним условима, као што су пренасељеност, неадекватни хигијенски услови и лош режим активности, може да буде штетна по затворенике.

Пооштрена судска политика у Србији у последњих десет година утицала је на повећан број притворених и осуђених особа. Од 1991. до 2003. број лица лишених слободе био је између 5.000 и 6.000 годишње,

²⁶ Стандардна минимална правила УН-а нису мењана и допуњавана од њиховог усвајања (1955), док су Европска затворска правила ажурирана 2006. „како би се узела у обзир кретања у казненој политици, пракси изрицања казни и целокупном управљању затворима у Европи.”

²⁷ Комитет за спречавање мучења нуди користан преглед прихватљивих стандарда у ћелијама и истиче: „ћелије у којима су затвореници смештени треба да пруже довољно животног простора затвореницима, да имају добро природно осветљење и проветравање и одговарајуће вештачко осветљење и грејање. Санитарна решења треба да омогуће затвореницима да обављају физиолошке потребе у чистим и пристојним условима; тоалет треба да буде смештен у ћелији (по могућности у одвојеном санитарном чвору) Пожељно је да у ћелијама буде доступна текућа вода, а затвореници треба да имају одговарајући приступ тушу или купатилу. Ћелија треба да буде одговарајуће опремљена (кревет, сто, столица/хоклица, простор за одлагање ствари), све просторије/опрема морају да буду у добром стању, а затвореници би требали да одржавају свој смештај у одговарајуће чистом стању. Види: <http://www.osce.org/sr/kosovo/73847>, 10. 5. 2012.

²⁸ Европски суд за људска права (ЕСЉП) донео је неколико кључних пресуда о материјалним условима у казнено-поправним установама и утврдио да излагање лошим материјалним условима може да представља нечовечно и понижавајуће поступање, тј. повреду чл. 3. ЕКЉП. На пример: у случају Пирс против Грчке (представка бр. 28524/95, 19. април 2001, став 75); у случају Калашњиков против Русије (представка бр. 47095/99, 15. јул 2002, став 102), види у: Анђелковић, М. Д., Заштита људских права осуђеника и других лица лишених слободе с посебним освртом на пресуде Европског суда за људска права, *Сузбијање криминала у оквиру међународне полицијске сарадње*-зборник радова, Београд, 2011, стр. 447–457.

да би се од 2003. до 2011. бележила годишња стопа раста од 10%. Број лица лишених слободе у 2011. години износи око 11.500.²⁹ Блага стагнација настала је због опрезније судске казнене политике и примене алтернативних санкција издржавања казне ван казнено-поправних завода.³⁰ Од 1.174 штрајкова глађу у установама у 2010. години, 275 је узроковано незадовољством смештаја у заводу. Број самоубистава је шест (свих шест вешањем).³¹

Поред великог броја лица лишених слободе, отежавајућа околност је и велики број лица на издржавању краћих казни затвора, посебно оних најкраћих – до једне године. Изрицање казни затвора за извршење лакших кривичних дела претвара казнено-поправне заводе у објекте за смештај грађана који су социјално угрожени. Неуједначена казнена политика на целој територији Србије доводи до пренасељености појединих окружних затвора (нпр., судови у Војводини опредељују се за оштрију казнену политику од судова у источној Србији). Анализом структуре изречених казни затвора долази се до закључка да је изрицање казни затвора до шест месеци и казни у трајању од шест месеци до две године најзаступљеније. Таква казнена политика директно утиче на преоптерећеност смештајних капацитета завода за извршење кривичних санкција, јер из године у годину на издржавање казне одлази велики број осуђених на казну затвора до шест месеци (у периоду од 2005. до 2009. године они су чинили у просеку 41,6% укупног броја осуђених који издржавају казну).³² Један од разлога који свакако утиче на преоптерећеност просторних капацитета у казнено-поправним заводима, јесте учестало одређивање притвора. Више од једне трећине (око 35%) укупне затворске популације чине лица у притвору. Према броју притворених грађана (око 3.500) Србија је на првом месту у Европи. Стање притворских јединица у Србији је посебно лоше. Број људи којима је од-

²⁹ Кузминовић, И., Палибрк, Љ., *Затворски систем у Србији (КПЗ Ниш, КПЗ Сремска Митровица, КПЗ Забела)*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, март 2012, стр. 5.

³⁰ У Србији је 2011. почео да се примењује систем алтернативног издржавања санкција уз помоћ електронског надзора. Видети: Мрвић-Петровић, Н., *Перспективе примене електронског надзора у оквиру кривичних санкција*, *Страни правни живот*, 1–3/2006, Београд, стр. 261–283.

³¹ Годишњи извештај о раду Управе за извршење заводских санкција за 2010. годину, Министарство правде Републике Србије – Управа за извршење заводских санкција, 2011. стр. 83.

³² Кузминовић И., Палибрк Љ., *Затворски систем у Србији (КПЗ Ниш, КПЗ Сремска Митровица, КПЗ Забела)*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, март 2012, стр. 6.

ређена мера притвора далеко премашује капацитете смештајних јединица притвора. Сасвим је сигурно да је стање људских права у притворима далеко горе него у деловима затвора где су смештена осуђена лица.³³

Поред алтернативних санкција, условни отпуст је један од начина да се утиче на смањење затворске популације (члан 46 Кривичног законика).³⁴ Уз свест о чињеници да су затвори места која последња подлежу променама, односно да свако настојање за променом прелази веома дуг пут од замисли до реализације, потребно је сагледати примену условног отпуста у актуелним условима. Као вид награде за уложени напор у правцу самопромене, условни отпуст треба посматрати као пенолошку меру која ће подстицати осуђена лица на примерено владање, односно укључивање у редован живот на слободи под одређеним условима.

Радно ангажовање осуђеника један је од начина њихове ресоцијализације и рехабилитације у друштву. Ради обављања одређених послова, потребан је одговарајући простор за обављање разних облика производних делатности, као и простор за образовни процес. Раније је у затворском систему постојао систем привредних јединица, од фабрика бојлера до пољопривредних економија, а сада затвореници углавном беспослено проводе затворске дане.

Ради решавања проблема пренасељености у затворима, Влада Републике Србије усвојила је Стратегију за решавање проблема пренасељености завода³⁵, која садржи свеобухватне мере и активности за решавање тог проблема: примену алтернативних мера и санкција и развој повереничке службе, интензивнију примену института условног и превременог отпуста са издржавања казне затвора, проширење смештајних капацитета и побољшање услова у затворима, едукацију стручног кадра у Управи, успостављање надлежности судије за извршења кривичних санкција, увођење јединственог информационог система, као и мере које подразумевају измене и допуне прописа.

³³ Исто, стр. 7.

³⁴ *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09.

³⁵ Стратегија за смањење преоптерећености смештајних капацитета у заводима за извршење кривичних санкција у Републици Србији од 2010. до 2015. године (*Службени гласник РС*, бр. 53/10).

Закључак

Несумњиво је да су капацитети српских затвора мали и да у њима има много више лица него што то прописују европски стандарди. Број затвореника у Србији се повећава у просеку за 1.000 сваке године, те је изградња нових затвора прека потреба. Карика која такође недостаје нашем систему, а логично се надовезује на праксу извршења казне затвора и реинтеграције осуђених у друштву, јесте институционализован, професионализован и организован постпенални прихват осуђених лица. Сва права осуђених могу се испоштовати само у одговарајућем просторном амбијенту на чије обликовање велики утицај има казнено-поправна политика, која се у складу са развојем људског друштва стално мења. Извештаји невладиних организација имају прилично ауторитативни статус и добијају широку медијску пажњу. Тиме се подстичу дискусије о поштовању људских права осуђеника и других лица лишених слободе.

У последњих десет година број затвореника у Србији се повећао за скоро 50 процената, а изградња и одржавање нових затворских објеката је скупа. У реформи затворског система Србије треба најпре унапредити систем алтернативних казних мера за лакша кривична дела, чиме би се смањила преоптерећеност постојећих затворских капацитета.

После одслужене казне бивши затвореник који нема ни дана радног стажа, без радних навика и без новца, социјално изопштен, најчешће се враћа на странпутицу, а онда и у затвор. Према статистици, око 70 одсто осуђеника у Србији су повратници, а многи истичу да им је затвор једина животна средина и да не желе на слободу, јер немају где да оду, нити шта да раде. У том смислу, једно од могућих решења је у пракси познат модел програма „кућа на пола пута” (*half-way houses*), где се осуђеници смештају у одређене објекте који су уређени као реплика простора у свакодневном животу и запошљавају се у локалним фабрикама, што им омогућава да живот воде о свом трошку, уз одређени вид контроле коју има матични завод. Тај модел се примењује само за одређену категорију лица (за лакша кривична дела), док се осуђеници на вишегодишње казне затвора за извршена тешка кривична дела упућују у казнено-поправне заводе строго затвореног типа у којима амбијентални услови живота морају бити у складу са поштовањем основних људских права. Тако је могуће остварити хуманитарну реформу у казнено-поправним заводима и значајно допринети рехабилитацији лица на издржавању казне и њиховој реинтеграцији у друштву по одслужењу казне.

У Републици Србији направљен је значајан помак с циљем поштовања основних људских права лица лишених слободе, уз знатна материјална улагања и промене у обликовању и уређењу простора у казнено-поправним заводима, што је отежано с обзиром на стање, старост и структуру објеката. С тим у вези, потребно је поред реконструкције постојећих објеката у циљу заштите људских права, проширити капацитете изградњом нових објеката у складу са стандардима и нормама за смештај лица лишених слободе у казнено-поправне установе.

Литература:

1. *Godišnji izveštaj o radu Uprave za izvršenje zavodskih sankcija za 2010* (2011). Ministarstvo pravde RS, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, Beograd.
2. *Jail Design Guide* (1998). National Institute of Corections, US Department of Justice.
3. Jakšić, A. (2006). *Evropska Konvencija o ljudskim pravima – komentar*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
4. Kuzminović, I., Palibrk, Lj. (2012). *Zatvorski sistem u Srbiji (KPZ Niš, KPZ Sremska Mitrovica, KPZ Zabela)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
5. *Ljudska prava u Srbiji 2010, pravo praksa i međunarodni standardi ljudskih prava* (2011). Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
6. *Ljudska prava u Srbiji 2011, pravo praksa i međunarodni standardi ljudskih prava* (2012). Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
7. Mrvić-Petrović, N. (2007). *Kriza zatvora*, Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
8. *Postupanje prema licima lišenim slobode I – izveštaj* (2010). Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
9. Atlas, R. (1991). Changes in prison facilities as a function of correctional philosophy, *History of Prisons*, ch. 3, Roger Dunham, <http://cptedsecurity.com/atlas>, 9. 5. 2012.
10. Soković, S. (2007). Alternativne krivične sankcije, relevantni međunarodni pravni standardi i novo krivično zakonodavstvo, *Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope*, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, str. 113–131.
11. Stevanović, M. Z. (2006). Nivo ostvarenih međunarodnih standarda u zatvorskim sistemima Italije i Srbije, *Branič*, br. 2, str. 38–66.
12. Stevanović, M. Z., Osnovne karakteristike zatvorskog sistema Austrije, *Strani pravni život*, br. 1-3/2006, str. 329–343.
13. Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u заводима за извршење кривичних санкција у Republicи Србији у периоду од 2010. до 2015. године, *Službeni glasnik RS*, br. 53/2010.

14. Carić, S. (2011). Stanje u predmetima koje Republika Srbija ima pred Evropskim sudom za ljudska prava - uporedna statistička analiza, *Strani pravni život*, br. 1/2011, str. 99–108.
15. Škulić, M. (2009). Alternativne krivične sankcije-pojam, mogućnosti i perspektive, *Pojednostavljene forme postupanja u krivičnim stvarima i alternativne krivične sankcije*, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Beograd, str. 39–76.

Design of detention facilities in order to protect the human rights of detainees

Summary: The changes in penal policy in the Republic of Serbia have caused a rise in the number of persons serving sentences, and have led to the problem of overcrowded prisons. At the same time, reduced physical capacity of existing prisons, old facilities, poor hygienic conditions, the small size of cells called into question basic human rights of rights of detainees. Changes in the physical structure detention facilities can multiply the positive impact on the rehabilitation of people. Improving the physical conditions can affect the changes in the structure of personality, nor the motives for committing the offense and criminal acts, but the removal of physical defects, the change in shaping the physical structure of detention facilities space can reduce the possibility of escalation of violence, riots in the prisons, execution and impact of suicide changes in the behavior of prisoners. The paper discusses the changes that are necessary to implement the spatial detention facilities in order to protect the human rights of persons serving punishment.

Key words: human rights, detention facilities, space, design, detained persons